نقد و بررسی قانون عملیات بانکی بدون ربا و پیشنهاد قانون جایگزین*

تاریخ دریافت: ۱۳۸٦/٤/۱۰ تاریخ تأیید: ۱۳۸٦/٥/۲۰

سیدعباس موسویان**

چکیده

بی‌تردید تصویب و اجرای قانون عملیات بانکی بدون ربا با فاصله اندکی از پیروزی انقلاب اسلامی و حذف ربا از نظام بانکی، کامیابی بزرگی برای طرّاحان قانون و مسؤولان بانکی وقت شمرده می‌شود، اما این به معنای پایان کار و رسیدن به قانون کامل و بی‌نقص نیست، بلکه این قانون نیز مانند همه قوانین بشری نیازمند مطالعه، اصلاح و تکمیل پیاپی است.

حال که بیش از بیست و سه سال از اجرای قانون می‌گذرد، مناسب است با استفاده از تجربه‌های نظام بانکی ایران و دیگر بانک‌های بدون ربا، قانون عملیات بانکی بدون ربا را نقد و بررسی و درباره

* این تحقیق نتیجه مطالعه گروهی است که به سفارش مرکز مطالعات دانشگاه امام حسین علیه السلام و با مشارکت نویسنده مقاله در جایگاه مجری طرح و استادان بزرگوار آقایان دکتر سعید فراهانی‌فرد، دکتر سیدکاظم رجایی، دکتر محمدنقی نظرپور، مجید رضایی، محمداسماعیل توسلی و سیدمحمد فیروزآبادی به انجام رسید و بعد از آن به درخواست مرکز پژوهش‌های ریاست جمهوری طی چندین جلسه با حضور استادان پول و بانکداری و کارشناسان بانکی، نقد و بررسی و به‌وسیلهٔ نویسنده اصلاح و تکمیل شد.

** استادیار پژوهشگاه فرهنگ و اندیشه اسلامی.

تلفن: ۷۷۸۰۱۱۲ ـ ۰۲۵۱ Email: Samosavian@Yahoo.com

اصلاح و تکمیل آن اقدام کنیم. به‌طور کلی اشکال‌ها و انتقادهای اساسی قانون را می‌توان در موردهای ذیل طبقه‌بندی کرد:

۱. عدم ارائه تعریفی روشن و کاربردی از نظام بانکی و تبیین قلمرو شمول قانون؛

۲. متاثر شدن قانون از وضعیت اقتصادی اول انقلاب به‌ویژه از نگرش دولتی‌بودن بانک‌ها؛

۳. عدم قابلیت قانون برای طراحی الگوهای متناسب با انواع مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی؛

۴. عدم جامعیت و نارسایی قانون درباره هدف‌ها و سلیقه‌های سپرده‌گذاران؛

۵. عدم جامعیت و نارسایی قانون درباره هدف‌ها و سلیقه‌های متقاضیان تسهیلات؛

۶. عدم جامعیت و نارسایی ابزارهای سیاست پولی استفاده‌شده در قانون؛

۷. فقدان راهکار مناسب برای روبه‌رو شدن طلب‌های معوقه؛

۸. فقدان راهکار ارتباطی بانک‌ها و دیگر مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی ایران با بانک‌های بدون ربا و متعارف دنیا؛

۹. فقدان راهکار مناسب برای نظارت و کنترل شرعی فعالیت بانک‌ها و دیگر مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی؛

۱۰. فقدان راهکار مناسب برای تحقیق و توسعه بانکداری بدون ربا؛

در مقاله با استفاده از تجربه‌های نظام بانکی ایران و دیگر کشورهای اسلامی، قانون عملیات بانکی بدون ربا نقد و بررسی شده، آن‌گاه برای اصلاح و تکمیل، قانون جایگزین پیشنهاد می‌شود.

واژگان کلیدی: *بانک، نظام بانکی، بانک مرکزی، بانک تجاری، بانک تخصّصی، الگوهای بانکداری، تجهیز منابع، تخصیص منابع، ابزارهای سیاست پولی، کمیته فقهی، قانون فعلی، قانون پیشنهادی.*

طبقه‌بندی **JEL**: G21-E58

مقدمه

بیش از سی سال از تأسیس نخستین بانک‌های بدون ربا در کشورهای مسلمان می‌گذرد. در این مدّت، این بانک‌ها توسعهٔ قابل‌توجهی داشته‌اند؛ به‌طوری که امروزه در اغلب کشورهای اسلامی و حتی در برخی کشورهای غیرمسلمان، الگوهای گوناگونی از بانک‌های بدون ربا فعالیت می‌کنند. بانک‌های بدون ربا، گرچه از جهت حذف ربا از عملیات بانکی مشترکند، از جهت قانون و الگوی عملیاتی، متفاوت هستند. برخی از

بانک‌های بدون ربا از جهت تعداد عقدها به کمترین مقدار، و از جهت نوع عقـدها نیـز بـه نزدیک‌ترین آن‌ها به بانکداری متعارف بسنده کرده‌اند. در مقابل، برخی دیگر بـه عقـدهایی اصرار می‌ورزند که با معامله‌هـای بانکـداری متعـارف بیـشترین تفـاوت را داشـته باشـد و گروهی از بانک‌های بدون ربا نیز از ترکیب این قراردادها استفاده می‌کنند.

این تفاوت قانون‌ها و الگوها گرچه در بلندمدت به ضرر بانکداری بـدون ربـا اسـت و مانع از آن می‌شود که مسلمانان کشورهای اسلامی معاملـه‌هـای پـولی و بـانکی گـسترده و متحد داشته باشند، امّا در کوتاه‌مدت، این فایده را دارد که بانک‌های بدون ربـا مـی‌تواننـد، قانون‌ها و الگوهای گوناگون را تجربه کرده و بهترین‌ها را گزینش کنند.

یکی از این قانون‌ها، قانون عملیات بانکی بـدون ربـای ایـران اسـت کـه در زمـان تصویب خود جزو جامع‌ترین قانون‌های بانکی بدون ربا شمرده می‌شد و تـا بـه امـروز نیز توانسته است خلأ حاصل از حذف ربا از نظـام بـانکی را پـر کنـد، امّـا ماننـد همـه قانون‌های بشری نیازمند اصلاح و تکمیل پیاپی است. حال که بیش از بیست و سه سال از اجرای این قانون می‌گذرد، مناسب است با توجه به تجربه‌های نظـام بـانکی ایـران و دیگر بانک‌های بدون ربا، مشکل‌ها و کمبودهای آن شناسایی و درباره اصلاح و تکمیـل آن اقدام شود. از زمان تصویب و اجرای قـانون عملیـات بـانکی بـدون ربـا محققـان و کارشناسان فراوانی با ارائه کتـاب‌هـا، مقالـه‌هـا و سـخنرانی‌هـای علمـی، اشـکال‌هـای گوناگونی درباره نظام بانکی مطرح کرده‌اند، با مطالعه این آثار، مشکل‌ها و نارسـایی‌هـا را می‌توان در چند گروه طبقه‌بندی کرد:

۱. مشکل‌ها و نارسایی‌های ناشی از خود قانون عملیات بانکی بدون ربا؛
۲. مشکل‌ها و نارسایی‌های ناشی از انتخاب الگوی نامناسب برای عملیاتی‌کردن قانون؛
۳. مشکل‌ها و نارسایی‌های ناشی از عدم تناسب ساختار و سازمان عملیاتی بانک‌ها با قانون؛
٤. مشکل‌ها و نارسایی‌های ناشی از آیین‌نامه‌ها و دستورالعمل‌های اجرایی؛
۵ . مشکل‌ها و نارسایی‌های ناشی از عدم آموزش درست کارکنان و مشتریان؛
٦. مشکل‌ها و نارسایی‌های ناشی از عدم اعتقاد یا عدم اهتمام مسؤولان و کارگزاران نظام بانکی؛
۷. مشکل‌ها و نارسایی‌های ناشی از دولتی‌بودن نظام بانکی و عدم امکان رقابت صحیح بین بانک‌ها؛
۸. مشکل‌ها و نارسایی‌های ناشی از وضعیت خاص اقتصادی و دخالت‌هـای بـیش از حـد دولت در امور بانک‌ها.

روشن است که این اشکال‌ها از یک سنخ نبوده و برای حل آن‌ها نیز تدبیرها و راه‌حل‌های متفاوت لازم است، بر این اساس، این تحقیق، به اشکال‌ها و نارسایی‌های خود قانون عملیات بانکی بدون ربا متمرکز شده و به بررسی آن‌ها می‌پردازد، و با استفاده از تجربه‌های بیست و سه سال بانکداری بدون ربای ایران و دیگر بانک‌های بدون ربا به اصلاح و تکمیل آن می‌پردازد، شایان ذکر است در این تحقیق از مطالعه‌های افراد و مؤسسه‌های فراوانی استفاده شده که از همه آنان تقدیر می‌شود برخی از آن‌ها که استفاده قابل‌توجهی شده عبارتند از:

أ. الگوی پیشنهادی شهید آیت‌الله محمدباقر صدر﵀، در جایگاه الگویی که از ناحیه یک فقیه بزرگ شیعه ارائه شده است (موسویان، ۱۳۸۵ (الف): ص۷۱)؛

ب. الگوی بانک اسلامی اردن، در جایگاه بانک اثرگذار و به نسبت کامیاب بین بانک‌های بدون ربا (موسویان، ۱۳۸۳: ص۱۱۳)؛

ج. الگوی بانک توسعه اسلامی، در جایگاه بانکی که از فکر و اندیشه اکثر اندیشه‌وران بانکی جهان اسلام استفاده می‌کند و در سطح بین‌المللی مطرح است (میرجلیلی، ۱۳۸٤: ص۱۲)؛

د. الگوی جدید بانکداری بدون ربا، که اخیراً از سوی گروهی از استادان حوزه و دانشگاه و کارشناسان بانکی ایران منتشر شده است (موسویان، ۱۳۸٦: ص۱۳)؛

هـ. پیشنهادهای درباره اصلاح قانون عملیات بانکی بدون ربا نوشته دکتر ایرج توتونچیان، که در آخر کتاب *پول و بانکداری اسلامی و مقایسه آن با نظام سرمایه‌داری* آمده است (توتونچیان، ۱۳۷۹: ص ۸۰٤ به بعد).

اشکال‌ها و نارسایی‌های قانون عملیات بانکی بدون ربا

در این قسمت با صرف‌نظر از اشکال‌های عبارتی و اصطلاحی که در متن قانون پیشنهادی اصلاح شده‌اند، اشکال‌های اساسی قانون عملیات بانکی بدون ربا را توضیح داده، کیفیت تصحیح آن‌ها را بیان می‌کنیم.

۱. عدم ارائه تعریفی روشن و کاربردی از نظام بانکی و تبیین قلمرو شمول قانون

یک قانون مناسب باید از جهت قلمرو شمول قانون روشن و گویا باشد، این ویژگی در قانون فعلی رعایت نشده است. امروزه مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی با نام‌های

گوناگون در کشور تأسیس شده‌اند که از یک طرف معامله‌های شبیه بانک‌ها دارند و از طرف دیگر با نام بانک نیستند، در نتیجه از جهت شمول قانون محل اختلاف هستند. مانند مؤسسه‌های مالی اعتباری، تعاونی‌های اعتبار، شرکت‌های لیزینگ، صندوق‌های قرض‌الحسنه و امثال آن‌ها که از یک طرف با طراحی انواع ابزارهای بانکی به تجهیز منابع پولی اقدام می‌کنند و از طرف دیگر به شیوه‌های گوناگون به تخصیص آن منابع می‌پردازند. روشن است که این نوع مؤسسه‌های اعتباری گرچه در ابتدای کار به‌علت حجم کم فعالیت‌های آن‌ها، نگران‌کننده نیستند اما با گسترش دامنه فعالیتشان به‌ویژه زمانی که بتوانند از راه خلق پول روی حجم نقدینگی اثر گذارند بسیار خطرآفرین خواهند بود. براساس این، ضرورت دارد تمام مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی مشمول قانون باشند و قانون با صراحت کامل تکلیف آن‌ها را روشن کند.

۲. متأثر شدن قانون از و ضعیت اقتصادی اول انقلاب به‌ویژه از نگرش دولتی‌بودن بانک‌ها

در تاریخ ۱۳۵۸/۳/۱۷ شورای انقلاب اسلامی (نهاد قانون‌گذاری کشور در آن زمان) لایحه‌ای را به تصویب رساند که نظام بانکی کشور را ملّی اعلام کرد. براساس این لایحه، ۲۸ بانک، ١٦ شرکت پس‌انداز و وام و ۲ شرکت سرمایه‌گذاری، ملّی اعلام شدند و مالکیت آن‌ها از بخش خصوصی سلب و به دولت واگذار شد (گلریز، ماجدی، ١٣٧٤: ص١٨٤). سپس در ماده ٤٤ قانون اساسی، بانکداری در کنار صنایع مادر و معادن بزرگ به بخش دولتی واگذار شد (ضیائی،۱۳۷۲: ص۸۵۸). نتیجه طبیعی این نگرش به صنعت بانکداری این شد که قانون عملیات بانکی بدون ربا در جاهای گوناگون، رنگ دولتی به خود گیرد.

برای مثال، در بند دوم از هدف‌های نظام بانکی، فعالیت در جهت تحقّق هدف‌ها و سیاست‌ها و برنامه‌های اقتصادی دولت جمهوری اسلامی با ابزارهای پولی و اعتباری، به‌صورت یکی از هدف‌های پنجگانه نظام بانکی مطرح شده است.

مطابق ماده ۸، بانک‌ها ماموریت یافته‌اند در طرح‌های تولیدی و عمرانی به‌طور مستقیم به سرمایه‌گذاری مبادرت ورزند. برنامه این‌گونه سرمایه‌گذاری‌ها باید در ضمن لایحه بودجه سالانه کل کشور به تصویب مجلس شورای اسلامی برسد.

مطابق ماده ۹، بانک‌ها به‌منظور پدیدآوردن تسهیلات لازم جهت گسترش امور

بازرگانی، در چارچوب سیاست‌های بازرگانی دولت، منابع مالی لازم را براساس قرارداد مضاربه در اختیار مشتریان با اولویت‌دادن به تعاونی‌های قانونی قرار می‌دهند.

مطابق ماده ۱۰، بانک‌ها به‌منظور پدیدآوردن تسهیلات لازم در گسترش امر مسکن با هماهنگی وزارت مسکن و شهرسازی، واحدهای مسکونی ارزان قیمت به‌منظور فروش اقساطی و یا اجاره به شرط تملیک احداث می‌کنند.

با تغییر وضعیت اقتصادی کشور به‌ویژه تفسیر جدید اصل ٤٤ قانون اساسی، لازم است، در بازنگری قانون عملیات بانکی بدون ربا، دیدگاه سابق درباره صنعت بانکداری اصلاح شده، زمینه برای فعالیت همه مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی دولتی و خصوصی فراهم شود.

۳. عدم قابلیت برای طراحی الگوهای متناسب با انواع مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی

تجربه بیش از سی سال صنعت بانکداری بدون ربا و تنوع و تحول‌های اقتصادی جامعه‌های اسلامی نشان می‌دهد که قانون عملیات بانکی بدون ربا نباید در الگوی خاصی منحصر شود، بلکه باید چنان جامع و کامل طراحی شود که هر الگوی عملیاتی را بتواند پوشش دهد، به‌عبارت دیگر هر مؤسسه اعتباری بانکی یا غیربانکی بتواند متناسب با هدف‌ها و ماهیت خودش از ابزارها و راهکارهای آن قانون انتخاب کرده، به فعالیت اعتباری بپردازد. برای مثال، اگر بانک یا مؤسسه‌ای بخواهد فقط با استفاده از عقدهای انتفاعی با سود معین فعالیت کند، قانون باید ظرفیت آن را داشته باشد، اگر بانک یا مؤسسه‌ای بخواهد فقط با استفاده از عقدهای انتفاعی مشارکتی با سود انتظاری و متغیر فعالیت کند، قانون ظرفیت آن را داشته باشد، اگر مؤسسه‌ای بخواهد فقط با عقدهای غیرانتفاعی مثل قرض‌الحسنه فعالیت کند همین‌طور، و اگر بانک یا مؤسسه بخواهد ترکیبی از همه یا بخشی از آن‌ها را داشته باشد، باید قانون ظرفیت لازم را داشته باشد. قانون فعلی، اگرچه بانک‌ها و دیگر مؤسسه‌های اعتباری را در انتخاب عقدهای خاص محدود نکرده است اما راهکارهای لازم برای انتخاب الگوی مناسب را هم ارائه نمی‌کند همان‌طور که عقدهای لازم برای طراحی الگوهای گوناگون را به اندازهٔ کافی ندارد.

براساس این، در قانون پیشنهادی کوشیده شده است، قانون به‌گونه‌ای طراحی شود تا بتواند هر بانک یا مؤسسه اعتباری غیربانکی با هر ماهیت و سلیقه‌ای را پوشش دهد، البته راهکار لازم جهت نظارت و کنترل بانک مرکزی برای جلوگیری از اجرای الگوهای ضعیف و غیراصولی نیز دیده شده است. براساس این در ماده ۳۲ قانون پیشنهادی آمده است.

هر یک از بانک‌ها، مؤسسه‌های مالی اعتباری، تعاونی‌های اعتبار، شرکت‌های لیزینگ، صندوق‌های قرض‌الحسنه و دیگر مؤسسه‌های اعتباری در چارچوب قانون عملیات بانکی بدون ربا با رعایت سیاست‌های ابلاغ‌شده از سوی بانک مرکزی، الگویی متناسب با هدف‌ها و ماهیت خود طراحی کرده و از انواع سپرده‌ها و روش‌های تخصیص منابع پیش‌گفته در این قانون انتخاب، و بعد از موافقت بانک مرکزی به اجرا می‌گذارند.

۴. عدم جامعیت و نارسایی قانون درباره هدف‌ها و سلیقه‌های سپرده‌گذاران

یک نظام بانکی کامل باید با طراحی انواع سپرده‌ها و تسهیلات، توان جذب وجوه مازاد همهٔ سپرده‌گذاران را داشته باشد. مطالعه هدف‌ها، انگیزه‌ها و روحیه‌های سپرده‌گذاران در جامعه‌های اسلامی نشان می‌دهد که دست‌کم با افراد ذیل روبه‌رو هستیم:

أ. کسانی که برای استفاده از خدمات حساب جاری به سپرده‌گذاری اقدام می‌کنند؛

ب. کسانی که برای مشارکت در ثواب اعطای قرض‌الحسنه به سپرده‌گذاری اقدام می‌کنند؛

ج. کسانی که به قصد پس‌انداز، سپرده‌گذاری می‌کنند و در عین حال می‌خواهند سودی دریافت کنند؛

د. کسانی که برای کسب سود معیّن سپرده‌گذاری می‌کنند و حاضر به پذیرش ریسک نیستند؛

هـ. کسانی که برای رسیدن به سود انتظاری بالاتر سپرده‌گذاری می‌کنند و آمادهٔ پذیرش ریسک هستند.

قانون فعلی بانکداری بدون ربا افزون بر این‌که برخی از این نیازها را جواب نمی‌دهد یا کامل جواب نمی‌دهد، با برخی نارسایی‌های فنی و شرعی نیز روبه‌رو است. برای رفع این اشکال‌ها و نارسایی‌ها، در فصل تجهیز منابع قانون پیشنهادی، تغییرهای ذیل اعمال شد.

۴/۱. سپرده جاری

در سپرده‌های جاری، نه سپرده‌گذار و نه بانک به دنبال هدف‌های خیرخواهانه نیستند، هدف سپرده‌گذار از این حساب، سامان‌دادن دریافت‌ها و پرداخت‌های خود از راه خدمات حساب جاری است و هدف بانک نیز استفاده از مانده این حساب‌ها برای کسب سود

است، بنابراین گرچه این نوع سپرده‌ها ماهیت حقوقی قرض بدون بهره داشته و مشروع هستند، اما نام‌گذاری آن‌ها به اسم سپرده قرض‌الحسنه درست نیست و چه بسا باعث سوء برداشت‌هایی نیز می‌شود، براساس این، عنوان قرض‌الحسنه از این سپرده‌ها حذف شد.

۴/۲. سپرده قرض‌الحسنه پس‌انداز

در سپرده‌های قرض‌الحسنه پس‌انداز که در قانون فعلی براساس عقد قرض طراحی شده‌اند، چند اشکال بانکی و فقهی به‌نظر می‌رسد.

أ. برخی از بانک‌ها، با استناد به مالکیت خود بر این منابع، برخلاف تبلیغ‌های خود و برخلاف هدف‌های سپرده‌گذاران، بخشی از منابع این نوع سپرده‌ها را به جای این‌که وام قرض‌الحسنه بپردازند در اعطای تسهیلات سودآور به‌کار می‌گیرند؛

ب. اغلب مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی برای تشویق سپرده‌گذاران به‌صورت قرعه‌کشی جایزه‌هایی اهدا می‌کنند، گرچه خیلی از مراجع تقلید، سپرده‌گذاری به قصد شرکت در قرعه‌کشی جایزه‌ها را مجاز می‌شمارند (موسوی‌خمینی، ۱۳۷۲: ج٤، مسائل مستحدثه، بانک‌ها، مسأله ۷)، اما گروهی دیگر با توجه به ماهیت قرارداد بین بانک و سپرده‌گذار، در آن شبهه می‌کنند. برای نمونه به نقل چند دیدگاه بسنده می‌کنیم:

حضرت آیت‌الله سیستانی در این‌باره می‌نویسد:

> اگر سپردگذاران، سپرده‌گذاری خود را در ضمن عقد یا مانند آن مشروط به قرعه‌کشی کرده باشند و بانک در پی اجرای این شرط دست به قرعه‌کشی بزند، این‌کار جایز نیست. همچنین گرفتن جایزه از سوی کسی که قرعه به نامش درآمده ـ در صورتی که به‌صورت وفای به شرط باشد ـ جایز نیست و بدون آن جایز است (حسینی‌سیستانی، ١٤١٨ق: مسأله ٢٤).

آیت‌الله صافی‌گلپایگانی در این‌باره می‌نویسد:

> اگر سپردن پول به بانک، قرض‌الحسنه به شرط شرکت‌دادن قرض‌دهنده در قرعه‌کشی جوایز نباشد و خود بانک برای تشویق قرض‌دهندگان جوایزی معین کند و قرض‌دهنده پول را به قصد قرض‌الحسنه بلا شرط بدهد اشکال ندارد هر چند قرض‌دهنده از برنامه جوایز بانک مطلع باشد (صافی‌گلپایگانی، ١٤١٨ق: ج ۲، سؤال ۱۹۸۹).

براساس این، اگر راهکاری پیدا شود که همه مراجع تقلید قبول داشته باشند ترجیح دارد.

ج. چنان‌که در بخش تخصیص منابع خواهد آمد مطابق قانون فعلی بانک‌ها از محل پرداخت سپرده‌های پس‌انداز به‌صورت وام، از متقاضیان تسهیلات قرض‌الحسنه مبلغی را

به‌صورت کارمزد دریافت می‌کنند، دریافت کارمزد گرچه از دیدگاه برخی مراجع مجاز است (موسوی‌خمینی، ۱۳۷۲: ج ۲، ص ۲۹۷)، اما گروهی دیگر با توجه به ماهیت قرارداد بین بانک و گیرنده قرض، در آن شبهه می‌کنند. برای نمونه، به نقل چند دیدگاه بسنده می‌کنیم.

آیت‌الله صافی‌گلپایگانی در این‌باره می‌نویسد:

> اگر صندوق قرض‌الحسنه و مسؤولان آن به‌صورت واسطه بین صاحبان وجوه عمل می‌کنند که به وکالت از آن‌ها، پول آن‌ها را به وام‌گیرنده قرض می‌دهند که وام‌دهنده، صندوق یا مسؤول صندوق نباشد، و خود صاحب پول باشد در این‌صورت صندوق و مسؤول آن می‌تواند مبلغ معینی را به‌صورت حق‌العمل و مخارج کاغذ و غیره از گیرنده وام بگیرد ولی اگر وجوهی که گرفته می‌شود جزو موجودی صندوق و ضمیمه وجوه بودجه و اعتبار وامی صندوق می‌شود که طبعاً صندوق هم وام‌دهنده می‌شود. وام‌دادن به شرط این‌که وام‌گیرنده پول و بهای این هزینه‌ها را به صندوق بدهد اشکال دارد و حکم ربا را دارد (صافی‌گلپایگانی، ۱٤۱۸ق: ج۲، پرسش ۱۹۸۵).

آیت‌الله سیستانی در این‌باره می‌نویسد:

> قرض‌دهندگان نمی‌توانند به‌صورت کارمزد پولی بر قرض‌گیرنده شرط کنند ولی اگر قرض‌گیرنده مبلغی را به‌صورت جعل برای کارمندی که مقدمه‌های معامله را انجام می‌دهد تعیین کند بی‌اشکال است (حسینی‌سیستانی، استفتائات، سایت اینترنتی، سؤال‌ها و جواب‌ها، قرض‌الحسنه، سؤال ۲۲).

براساس این، اگر در این مسأله نیز راهکاری پیدا شود که همه مراجع تقلید قبول داشته باشند ترجیح دارد و به‌نظر می‌رسد راه‌حل در تغییر رابطه حقوقی بین بانک با سپرده‌گذار است، یعنی برای جلوگیری از اشکال‌های سه‌گانه، ماهیت حقوقی این نوع سپرده‌ها از قرض‌الحسنه به وکالت برای قرض‌الحسنه تغییر یابد (بانک، وکیل سپرده‌گذار پس‌انداز است تا سپرده او را به متقاضیان، وام قرض‌الحسنه بپردازد)، در این صورت اولاً، بانک حق ندارد مانده سپرده‌های قرض‌الحسنه را در تسهیلات سودآور به‌کار گیرد، ثانیاً، در جایگاه وکیل و شخص ثالث، می‌تواند به هر مقدار که بخواهد به سپرده‌گذار جایزه دهد و می‌تواند در برابر ارائه خدمات قرض‌الحسنه از متقاضی تسهیلات، کارمزد دریافت کند و چون بانک نقش قرض‌دهنده را ایفا نمی‌کند تمام هزینه‌های عملیات اعطای قرض اعم از هزینه‌های اداری، مطالبات سوخت شده و حتی جایزه‌ها را می‌تواند در ضمن کارمزد دریافتی بگنجاند.

۴/۳. سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام

سپرده‌های سرمایه‌گذاری مدت‌دار قانون فعلی، مقید به واژه «مدت‌دار» است در نتیجه، بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی نمی‌توانند به‌صورت قانونی سپرده‌های سرمایه‌گذاری روزانه داشته باشند و این در حالی است که برخی از سپرده‌گذاران در عین حال که می خواهند منابع مازاد خود را همانند سپرده‌گذاران پس‌انداز، سپرده‌گذاری کنند و هر زمان که بخواهند از آن برداشت کنند، در عین حال، به دنبال کسب سود هم هستند. حذف واژه «مدت‌دار» به بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی این امکان را می‌دهد که بتوانند سپرده‌های سرمایه‌گذاری بسیار کوتاه مدت و روزشمار داشته باشند. براساس این، قید مدت‌دار از این نوع سپرده‌ها حذف شد و به جای آن از واژه «عام» استفاده شد تا با سپردهٔ سرمایه‌گذاری خاص متفاوت باشد.

۴/۴. سپرده‌های سرمایه‌گذاری خاص

بیان شد که گروهی از صاحبان وجوه به دنبال نرخ سود بالاتر بوده و برای این منظور حاضر به پذیرش ریسک هستند، بانک‌های تخصّصی می‌توانند برای تأمین مالی طرح‌ها و پروژه‌های خاص اقتصادی، گواهی‌های سپرده خاص منتشر کرده و وجوه افراد ریسک‌پذیر را از این راه تجهیز کنند. برای پاسخ به این نیاز، «سپردهٔ سرمایه‌گذاری خاص» به ردیف سپرده‌ها اضافه شد تا بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی بتوانند در مواقع نیاز برای طرح‌ها یا بخش‌های خاص در جایگاه وکالت خاص سپرده‌های سرمایه‌گذاری خاص طراحی کنند. تجربه کشورهای گوناگون نیز نشان از کامیابی چنین سپرده‌هایی دارد (موسویان، ۱۳۸۳).

۵. عدم جامعیت و نارسایی قانون درباره هدف‌ها و سلیقه‌های متقاضیان تسهیلات

در ناحیه اعطای تسهیلات نیز قانون فعلی با مشکل‌ها و نارسایی‌هایی روبه‌رو است، در برخی موارد، بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی راهکار لازم برای اعطای تسهیلات را ندارند، در مواردی راهکار موجود متناسب با نیاز مشتری نیست در نتیجه خیلی از قراردادها صوری می‌شود و در برخی موارد امکان اجرای صحیح آن در بانک‌ها وجود ندارد و یا نیازمند هزینه عملیاتی بالایی است. این در حالی است که غنای فقه اسلامی و

تجربه بعضی از بانک‌های بدون ربا نشان می‌دهد که با واردکردن عقدهای مناسبتر می‌توان خلا موجود را پر کرد.

توضیح این نکته ضرور است که برخلاف الگوی عملیاتی که باید ساده و روان باشد، قانون هر چه کاملتر و غنی‌تر باشد بهتر است تا هر یک از بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی بتوانند متناسب با هدف‌ها و توانایی‌های خود از ظرفیت‌های قانون و ابزارهای به‌کار رفته در آن گزینش کنند، بر این اساس کوشش شد با افزودن برخی معامله‌های دیگر بر غنای قانون بیافزاییم.

۵/۱. خرید دین

مطابق فتوای مشهور فقیهان شیعه، اگر دَین واقعی باشد خرید و فروش (تنزیل) آن به قیمتی کمتر از قیمت اسمی دین درست است (موسوی، ۱۳۸۱: ص۷۵) همان‌طور که براساس موافقت فقیهان شورای نگهبان، خرید دَین، شیوه‌ای قانونی است، و می‌تواند در تسهیلات بانکی مورد استفاده قرار گیرد (هدایتی، ۱۳۸۱: ص۲٤٥)، اما از آن‌جا که شیوه خرید دَین در قانون عملیات بانکی بدون ربا فعلی نیامده است، بانک‌ها نمی‌توانند برای اعطای تسهلات به شیوه خرید دین از منابع سپرده‌های سرمایه‌گذاری استفاده کنند و فقط مجازند از منابع مالکیتی بانک‌ها استفاده کنند و این باعث محدودیت بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی می‌شود، با افزودن خرید دین به شیوه‌های اعطای تسهیلات، بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی می‌توانند با وکالت از طرف صاحبان سپرده‌های سرمایه‌گذاری، منابع آنان را در تسهیلات سودآور از راه خرید دَین استفاده کنند به‌ویژه این‌که با دستورالعمل‌های جدید بانک مرکزی مبنی بر طراحی اعتبار در حساب جاری و کارت‌های اعتباری براساس خرید دَین انتظار می‌رود سهم این شیوه از اعطای تسهیلات به مقدار قابل‌توجهی افزایش یابد و منابع تملیکی بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی برای پاسخ‌گویی کفایت نکند.

۵/۲. استصناع

در موردهای فراوانی کالای مورد نیاز مشتریان بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی هنوز ساخته نشده و وجود ندارد تا بتوان براساس قرارداد فروش اقساطی یا

اجاره به شرط تملیک تسهیلات داد، در این موارد بهترین قراردادی که می‌توان استفاده کرد قرارداد استصناع موازی است، به این‌صورت که بانک یا هر مؤسسه اعتباری غیربانکی ساخت کالای مورد نظر مشتری را در مقابل مبلغی معین که به‌صورت اقساط بلندمدت پرداخت می‌شود تعهد می‌کند سپس ساخت آن را در مقابل مبلغی کمتر که متناسب با پیشرفت مراحل ساخت پرداخت می‌شود به سازنده‌ای وامی‌گذارد، به این ترتیب سازنده در مقابل دریافت نقدی قیمت کالا به تولید اقدام می‌کند و مشتری با پرداخت اقساطی قیمت، مالکیت آن کالا را به‌دست می‌آورد (به اصطلاح بانکی تأمین مالی می‌شود) و بانک با تخصیص منابع سپرده‌گذاران سود مناسبی را برای آنان فراهم می‌کند. عقد استصناع، تجربهٔ کامیابی نیز در بانکداری بدون ربای دیگر کشورهای اسلامی دارد، از نظر فقهی نیز مورد قبول فقیهان شیعه است براساس این، می‌تواند در عملیات بانکی مورد استفاده قرار گیرد (نظرپور، ۱۳۸٤: ص۸۱).

۵/۳. عقد صلح

در برخی موارد، بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی با درخواست تسهیلاتی روبه‌رو هستند، که در قالب هیچ‌یک از عقدهای خاص نمی‌گنجد یا شرایط صحت آن را ندارد، برای مثال، بانک جهت تأمین نقدینگی بنگاه اقتصادی مقدار معینی از کالاهای تولیدی آن بنگاه را پیش‌خرید می‌کند و می‌خواهد قیمت آن را به تدریج متناسب با پیشرفت تولید بپردازد در این‌صورت اگر از قرارداد سلف استفاده کند مجبور است کل قیمت را یک‌جا و در زمان انعقاد قرارداد بپردازد و این با هدف بانک و متقاضی تسهیلات منافات دارد، در این موارد و موارد مشابه آن که یکی از شرایط اختصاصی قراردادها محقّق نیست می‌توان از عقد «صلح» استفاده کرد.

۶. عدم جامعیت و نارسایی ابزارهای سیاست پولی استفاده‌شده در قانون

تنظیم قانون عملیات بانکی بدون ربای ایران در زمانی انجام گرفته است که بانکداری بدون ربا، چه در عرصه نظری و چه در عرصه عملی دوره طفولیت خود را می‌گذراند و در خیلی از بُعدهای بانکداری به‌ویژه در بحث‌های بانک مرکزی و سیاست‌های پولی و

ابزارهای آن، کار تحقیقی فراوانی صورت نگرفته بود، در نتیجه، طراحان قانون عملیات بانکی بدون ربا از باب احتیاط برخی از ابزارهای مشروع چون تغییر در نرخ سپرده قانونی، تغییر در نرخ تنزیل مجدد و عملیات بازار باز از راه ابزارهای مالی اسلامی را کنار گذاشته، به ابزارهایی روی آورده‌اند که اولاً از جهت مفهوم ابهام دارند، ثانیاً کارایی لازم را ندارند. این در حالی است که در سایه مطالعه‌های جدید بانکداری و مالی اسلامی می‌توان از ابزارهای بیشتر و کاراتری استفاده کرد که در قانون پیشنهادی از آن‌ها استفاده شده است. مهمترین آن‌ها عبارتند از:

۶/۱. تغییر نرخ سپرده قانونی

یکی از ابزارهای متداول برای اعمال سیاست پولی استفاده از تغییرهای نرخ سپرده قانونی است، بانک مرکزی در مواقعی که جامعه با افزایش بیش از حد نقدینگی روبه‌رو است نرخ سپرده قانونی را افزایش داده، قدرت اعطای تسهیلات بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی را کنترل می‌کند و در مواقعی که جامعه با کمبود نقدینگی روبه‌رو است با کاهش نرخ سپرده قانونی، قدرت اعطای تسهیلات آن‌ها را افزایش می‌دهد. این ابزار از نظر شرعی و قانونی هیچ اشکالی ندارد و می‌تواند وارد قانون عملیات بانکی شود. به این بیان که بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی موظف باشند به تناسب نوع سپرده‌ها و هدف‌ها و برنامه‌های بانک مرکزی در قالب انواع قراردادهای شرعی چون ودیعه، قرض و وکالت بخشی از سپرده‌های مردم را در بانک مرکزی سپرده‌گذاری کنند، شایان ذکر است این ابزار گرچه اکنون در قانون عملیات بانکی بدون ربا نیامده است اما در عمل بانک مرکزی به آن عمل می‌کند.

۶/۲. تغییر نرخ تنزیل مجدد

با توجه به این‌که مشهور فقیهان شیعه و شورای نگهبان خرید دَین را مجاز می‌شمارند و مجوز استفاده از آن را در نظام بانکی داده‌اند، بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی می‌توانند اسناد تنزیلی خود را نزد بانک مرکزی تنزیل مجدد کنند و بانک مرکزی نیز می‌تواند با تغییر نرخ تنزیل، در مواقع نیاز، اعمال سیاست پولی کند. بنابراین مناسب است این ابزار نیز به ابزارهای سیاست پولی قانون اضافه شود.

۶/۳. عملیات بازار باز از راه خرید و فروش اوراق بهادار بدون ربا

یکی از ابزارهای معروف و کارامد بانک مرکزی برای اعمال سیاست پولی استفاده از عملیات بازار باز یا خرید و فروش اوراق قرضه است که به جهت ربوی‌بودن اوراق قرضه در بانکداری بدون ربا قابل اجرا نیست، اما می‌توان با ابداع انواع ابزارهای مالی اسلامی که می‌توانند جایگزین اوراق قرضه باشند، چون اوراق بهادار (صکوک) مشارکت، اجاره، مرابحه و استصناع، اقدام به عملیات بازار باز کرد، به این ترتیب که بانک مرکزی می‌تواند در مواقع نیاز از راه ورود به بازار ثانوی این اوراق، به خرید و فروش آن‌ها اقدام کرده اعمال سیاست پولی کند (نظرپور، ۱۳۸۵ : ص٤٧؛ موسویان و فراهانی‌فرد، ۱۳۸۵: ص۷۱).

۷. فقدان راهکار مناسب برای روبه‌رو شدن با طلب‌های معوقه

یکی از چالش‌های مهم صنعت بانکداری در عصر حاضر، مشکل تاخیر تسویه و تاخیر در پرداخت دَین‌های بانکی است، استفاده‌کننده‌گان از تسهیلات بانکی به علل گوناگون، مانند اعسار و ورشکستگی، عدم تحقّق برنامه‌های پیش‌بینی‌شده بنگاه، تغییر سیاست‌های اقتصادی دولت، سوء استفاده و نقض عهد، بدهی خود به بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی را در سررسیدهای مقرر نمی‌پردازند، برای جلوگیری از این نوع مشکل‌ها، قانون‌های بانکداری متعارف و بدون ربای دنیا ابزارهای تشویقی و توبیخی متناسبی برای استفاده‌کنندگان از تسهیلات بانکی در نظر می‌گیرند، قانون فعلی بانکداری بدون ربای ایران خالی از این ابزارها است، در قانون پیشنهادی برای پر کردن این خلا متناسب با حالت‌های گوناگون استفاده‌کنندگان از تسهیلات بانکی، ابزار و راهکارهایی به شرح ذیل طراحی شد:

۱. کسانی که زودتر از سررسید اقدام به پرداخت بدهی می‌کنند، برای این گروه باید متناسب با پرداخت زودتر، نسبت به مبلغ بدهی تخفیف داده شود؛

۲. کسانی که به‌طور منظم در سررسیدهای مقرر تسویه می‌کنند، برای این گروه باید جایزه‌های خوش‌حسابی و تشویقی در نظر گرفت؛

۳. کسانی که به دلیل اعسار یا ورشکستگی توان پرداخت ندارند یا با تأخیر پرداخت می‌کنند، برای این گروه باید مطابق قانون اعسار و ورشکستگی رفتار کرد؛

٤. کسانی که به‌علت پیمان‌شکنی و نقض عهد از پرداخت به موقع بدهی خودداری می‌کنند، برای این گروه باید مجازات مناسب در نظر گرفت.

با مطالعه و بررسی راهکارهایی که در بانک‌های اسلامی و بدون ربا اجرا می‌شود، در قانون پیشنهادی، برای سه گروه اول راه‌های مطمئن ارائه شد، اما برای گروه چهارم به‌نظر می‌رسد مناسب‌ترین راهکار (از میان راهکارهای مطرح در بانک‌های گوناگون بدون ربا)، راهکار وجه التزام به‌صورت شرط ضمن عقد است که اکنون در نظام بانکی ایران اجرا می‌شود، این راهکار در وضعیت فعلی جزو قانون نیست و باید در قانون گنجانده شود تا همه بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی به‌صورت یکسان عمل کنند (موسویان، ۱۳۸۵ (ب): ص ۱۰۵).

۸. فقدان راهکار ارتباطی بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی ایران با بانک‌های بدون ربا و متعارف دنیا

وضعیت اقتصادی جامعه‌های امروزی چنان پیچیده و متحول است که هر بانک یا مؤسسه اعتباری اگر بخواهد با کارایی بالا فعالیت کند نیازمند ارتباط‌های مالی گسترده و سریع با دیگر بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری است. گاهی بانک یا مؤسسه اعتباری برای چند ماه، چند روز یا چند ساعت با کسری نقدینگی روبه‌رو است در حالی که همزمان بانک یا مؤسسه اعتباری دیگری از مازاد نقدینگی برخوردار است. وجود راهکارهای مناسب برای استفاده از منابع یکدیگر باعث بالارفتن کارایی و سود همه بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری می‌شود. قانون فعلی بانکداری بدون ربا هیچ راهکاری برای ارتباط بین بانک‌ها و مؤسسه‌های اعتباری ایران با بانک‌های بدون ربای دیگر کشورهای اسلامی و با بانک‌های متعارف دنیا ندیده است در حالی که با استفاده از برخی قراردادهای شرعی می‌توان حتی با بانک‌های ربوی و متعارف دنیا تعامل کرد.

۹. فقدان راهکار مناسب برای نظارت و کنترل شرعی فعالیت بانک‌ها و دیگر مؤسسه‌های اعتباری غیربانکی

به اعتقاد همه صاحبنظران، عملیات بانکداری بدون ربا با بانکداری متعارف تفاوت‌های اساسی و فراوانی دارد، در نتیجه نیاز به نظارت پیاپی و دقیق دارد تا قانون جدید به‌صورت کامل اجرا شود، و این در حالی است که در قانون فعلی بانکداری بدون ربا، روش و نهاد خاصی برای نظارت و کنترل معامله‌های بانکی از جهت انطباق با قانون جدید دیده نشده

است و طی بیش از بیست و سه سال اجرای بانکداری بدون ربا نیز هیچ نظارت و کنترلی از این جهت صورت نگرفته است، به‌طور مثال، در میان هزاران پرونده تخلف و اختلاس بانکی موردی پیدا نمی‌شود که بانک یا فرد خاصی به‌علت عدم رعایت اصول شرعی قراردادها یا به‌علت تخلّف از قانون عملیات بانکداری بدون ربا توبیخ شده باشد براساس این، وجود کمیته‌ای فقهی که انطباق عملیات بانکداری بر موازین شرعی را کنترل کند ضرور است. در ماده ۳۲ قانون پیشنهادی، بانک مرکزی موظف شده با تشکیل کمیته فقهی، متشکل از چهار نفر فقیه آشنای به مسائل بانکی، یک حقوقدان، یک اقتصاددان و دو نفر کارشناس عالی بانکداری، بر انطباق عملیات همه مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی با موازین شرعی اهتمام ورزد و متناسب با نیازهای نوپیدای اقتصادی زمینه را برای رشد و توسعه بانکداری بدون ربا فراهم کند.

۱۰. فقدان راهکار مناسب برای تحقیق و توسعه بانکداری بدون ربا

دانش اقتصاد به معنای عام آن به‌ویژه اقتصاد پول و بانکداری به سرعت در حال توسعه و گسترش است به‌طوری که هر ساله شاهد به‌کارگیری انواعی از ابزارهای نوین پولی و بانکی هستیم، یک قانون پویا باید راهکارهای لازم برای تحقیق و توسعه را در درون خود داشته باشد تا فعالان اقتصادی در تنگنای فرایند طولانی‌مدت تغییر قانون گرفتار نشوند. قانون فعلی بانکداری بدون ربا از چنین خصیصه‌ای خالی است و برای هر نوع تغییر و تحولی نیاز به بازنگری در خود قانون است. در قانون پیشنهادی افزون بر ماده ۳۲ که توضیح آن گذشت، براساس ماده ٤٠، مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی می‌توانند با انجام تحقیق‌ها و مطالعه‌های لازم، روش‌ها و قراردادهای شرعی دیگری پیشنهاد کرده با موافقت کمیته فقهی بانک مرکزی در معامله‌های خود به‌کار گیرند. روشن است که اعطای چنین اختیاری به فعالان صنعت بانکداری چه کمک شایانی برای پیشرفت آن خواهد داشت.

تذکر مهم

همان‌طور که بیان شد نظام بانکی بدون ربا ایران از جهت‌های گوناگونی اشکال‌های

دارد که این تحقیق فقط به بررسی و رفع اشکالات خود قانون می‌پردازد و قانون پیشنهادی نیز ناظر به آن است. اما دیگر اشکال‌ها به بررسی مستقل نیـاز دارد؛ بـه‌طـور مثـال، الگـوی فعلی بانکداری بدون ربا اشکال‌هایی دارد که می‌توان الگوی عملیـاتی بهتـری پیـشنهاد داد. همان‌طور که آیین‌نامه‌های اجرایی و فرم قراردادهای بانکی نیز اشکال‌هایی دارد که باید بعد از اصلاح قانون، آن‌ها نیز اصلاح شود (رجایی، ١٣٨٦: ص٩١). همین‌طور برخی از ماده‌هـا و تبصره‌های قانون پولی و بانکی کشور مصوب ١٣٥١ با قانون فعلی و پیشنهادی، مغـایرت محتوایی و صوری دارد باید اصلاح شود مانند: بند الف ماده ٨، بند ب ماده ١٢، بندهای ١، ٣، ٥ ماده ١٣، بند ١ ماده ١٤، بندهای ١ و ٢ ماده ٣٤ و بند د ماده ٤١.

قانون عملیات بانکی بدون ربا (بهره) (پیشنهادی)

فصل اول: تعریف، هدف‌ها و وظیفه‌های نظام بانکی جمهوری اسلامی ایران

ماده ۱. تعریف نظام بانکی

نظام بانکی در این قانون، شامل بانک مرکزی و تمام مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی اعم از بانک‌های تجاری، تخصّصی، دولتی، غیردولتی، مؤسسه‌های مالی اعتباری، تعاونی‌های اعتبار، شرکت‌های لیزینگ، صندوق‌های قرض‌الحسنه و دیگر مؤسسه‌های اعتباری است که تحت نظارت بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران به تجهیز و تخصیص منابع و ارائه خدمات بانکی مبادرت می‌ورزند.

ماده ۲. هدف‌های نظام بانکی

۱. استقرار نظام پولی و اعتباری بر مبنای حق و عدل (با ضوابط اسلامی) به‌منظور تنظیم گردش صحیح پول و اعتبار در جهت سلامت و رشد و توسعهٔ اقتصاد کشور؛
۲. فعالیت در جهت تحقّق هدف‌ها و سیاست‌های کلان نظام جمهوری اسلامی ایران با استفاده از ابزارهای پولی و اعتباری؛
۳. پدیدآوردن تسهیلات لازم از راه تجهیز سپرده‌ها، پس‌اندازها و دیگر منابع مالی و تخصیص آن‌ها در جهت تأمین شرایط و امکانات کار و سرمایه‌گذاری به‌منظور اجرای بند ۲ و ۹ اصل چهل و سوم قانون اساسی در جهت گسترش همهٔ بخش‌های اقتصادی؛
٤. حفظ ارزش پول و پدیدآوردن تعادل در موازنه پرداخت‌ها و تسهیل مبادله‌های بازرگانی؛
۵. تسهیل در امور پرداخت‌ها، دریافت‌ها، مبادله‌ها، معامله‌ها و دیگر خدماتی که بنابر قانون بر عهده نظام بانکی گذاشته می‌شود.

ماده ۳. وظیفه‌های نظام بانکی

۱. انتشار اسکناس و سکه‌های فلزی رایج کشور طبق قانون و مقررات؛
۲. تنظیم، کنترل و هدایت گردش پول و اعتبار طبق قانون و مقررات؛
۳. انجام معامله‌های طلا و نقره و نگهداری و اداره ذخیره‌های ارزی و طلای کشور و ضرب سکهٔ طلا طبق قانون و مقررات؛
٤. نظارت بر معامله‌های طلا و ارز و ورود و خروج پول رایج ایران، ارز و طلا و تنظیم مقررات مربوط به آن‌ها طبق قانون و مقررات؛
۵. انجام تمام عملیات بانکی ارزی و ریالی و تعهد یا تضمین پرداخت‌های ارزی دولت طبق قانون و مقررات؛
٦. اعمال سیاست‌های پولی و اعتباری طبق قانون و مقررات؛
۷. انجام عملیات مربوط به اوراق و اسناد بهادار طبق قانون و مقررات؛
۸. نگهداری وجوه ریالی مؤسسه‌های پولی و مالی بین‌المللی یا مؤسسه‌های مشابه یا وابسته به آن‌ها طبق قانون و مقررات؛
۹. انعقاد موافقت‌نامه پرداخت در اجرای قراردادهای پولی و بازرگانی و حمل و نقل بین دولت و دیگر کشورها طبق قانون و مقررات؛
۱۰. تجهیز منابع از راه افتتاح انواع حساب‌های بانکی (جاری، پس‌انداز و سرمایه‌گذاری عام و خاص) براساس عقدهای شرعی طبق قانون و مقررات؛
۱۱. تخصیص منابع از راه اعطای تسهیلات به همهٔ بخش‌های اقتصادی براساس عقدهای شرعی و سرمایه‌گذاری مستقیم، طبق قانون و مقررات؛
۱۲. ارائه انواع خدمات بانکی براساس عقودهای شرعی طبق قانون و مقررات؛
۱۳. قبول و نگهداری امانت‌های طلا، نقره، اشیای گران‌بها، اوراق بهادار و اسناد رسمی از اشخاص حقیقی و حقوقی و اجاره صندوق امانات طبق قانون و مقررات؛
١٤. صدور، تایید و قبول ضمانت‌نامه‌ها و اعتبارات اسنادی ریالی و ارزی جهت مشتریان طبق قانون و مقررات؛
۱۵. انجام خدمات وکالت، وصایت و قیّومیّت طبق قانون و مقررات؛
١٦. عملیات بانکی مربوط به برنامه‌های اقتصادی دولت که طبق قانون باید از راه نظام پولی و اعتباری انجام گیرد.

فصل دوم: تجهیز منابع پولی

ماده ٤. مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی می‌توانند تحت عناوین ذیل به قبول سپرده مبادرت ورزند:

١. سپرده جاری؛

٢. سپرده پس‌انداز قرض‌الحسنه؛

٣. سپرده سرمایه‌گذاری عام؛

٤. سپرده سرمایه‌گذاری خاص.

ماده ٥. رابطه حقوقی سپرده‌گذار با مؤسسه اعتباری در سپرده‌های جاری، قرض بدون بهره و در سپرده‌های پس‌انداز قرض‌الحسنه، وکالت برای پرداخت قرض‌الحسنه است، بانک‌ها در برابر این‌دو نوع سپرده، سودی نمی‌پردازند و مکلف به بازپرداخت اصل سپرده‌ها عندالمطالبه هستند.

ماده ٦. رابطه حقوقی سپرده‌گذار با مؤسسه اعتباری در سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام رابطه وکالت عام است. مؤسسه‌های اعتباری در جایگاه وکیل سپرده‌گذاران، منابع سپرده‌های سرمایه‌گذاری را از راه روش‌های مندرج در فصل سوم این قانون، در فعالیت‌های سودآور به‌کار می‌گیرند. مؤسسه‌های اعتباری می‌توانند اصل سپرده‌های سرمایه‌گذاری را تعهد یا بیمه کنند.

ماده ٧. رابطه حقوقی سپرده‌گذار با مؤسسه اعتباری در سپرده‌های سرمایه‌گذاری خاص رابطه وکالت خاص است و مؤسسه‌های اعتباری منابع این نوع سپرده‌ها را در فعالیت‌های خاص به‌کار می‌گیرند.

تبصره: سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام و خاص به تناسب می‌توانند روزانه، ماهانه، سه‌ماهه، شش‌ماهه، یکساله، دوساله، سه‌ساله، چهارساله و پنج‌ساله باشند. این سپرده‌ها می‌توانند به‌صورت گواهی سپرده با نام، بی‌نام، انتقال‌پذیر و غیرقابل انتقال باشند.

ماده ٨. منافع حاصل از به‌کارگیری سپرده‌های سرمایه‌گذاری عام و خاص براساس قرارداد منعقد، متناسب با مدت و مبالغ سپرده‌های سرمایه‌گذاری و رعایت سهم منابع بانک به نسبت مدت و مبلغ در کل وجه‌های به‌کار گرفته شده در آن عملیات، پس از کسر حق‌الوکاله بانک، بین سپرده‌گذاران تقسیم خواهد شد.

ماده ۹. مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی می‌توانند به‌منظور تجهیز بیشتر سپرده‌ها، از امتیازهای تشویقی ذیل استفاده کنند:

أ. تخفیف یا معافیت سپرده‌گذاران از پرداخت حق‌الوکاله و کارمزد خدمات بانکی؛

ب . تخفیف در نرخ کارمزد و نرخ سود تسهیلات اعطایی برای سپرده‌گذاران؛

ج. اعطای حق تقدم به سپرده‌گذاران برای استفاده از تسهیلات و خدمات بانکی؛

د . اعطای جایزه‌های غیرثابت نقدی و غیرنقدی برای سپرده‌های پس‌انداز قرض‌الحسنه.

فصل سوم: تخصیص منابع پولی

ماده ۱۰. مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی می‌توانند منابع حاصل از سپرده‌ها و دیگر منابع متعلق به خودشان را از راه قراردادهای قرض‌الحسنه، فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله، سلف، خرید دین، استصناع، صلح، مشارکت، مضاربه، مزارعه و مساقات به شرح مواد ذیل، تسهیلات پرداخته یا به‌صورت مستقیم سرمایه‌گذاری کنند.

ماده ۱۱. مؤسسه‌های اعتباری که به جذب سپرده پس‌انداز قرض‌الحسنه اقدام می‌کنند، موظفند کل منابع حاصل از این سپرده‌ها را پس از کسر سپرده قانونی و ذخیره احتیاطی، جهت تحقّق هدف‌های بندهای ۲ و ۹ اصل ٤٣ قانون اساسی، به متقاضیان، وام قرض‌الحسنه بپردازند. مؤسسه‌های اعتباری می‌توانند به اندازه هزینه عملیات تجهیز و اعطای قرض‌الحسنه، از متقاضیان وام قرض‌الحسنه، کارمزد دریافت کنند.

ماده ۱۲. مؤسسه‌های اعتباری می‌توانند، به‌منظور پدیدآوردن تسهیلات لازم جهت گسترش بخش‌های صنعت و معدن، مسکن، کشاورزی و خدمات، کلیه کالاهای مورد نیاز متقاضیان را بنا به درخواست مشتری و تعهد او مبنی بر خرید، تهیه کرده و با گرفتن تأمین کافی به‌صورت اقساطی به وی بفروشند.

ماده ۱۳. مؤسسه‌های اعتباری می‌توانند به‌منظور پدیدآوردن تسهیلات لازم جهت گسترش بخش‌های صنعت و معدن، مسکن، کشاورزی و خدمات، کالاهای سرمایه‌ای و بادوام مورد نیاز متقاضیان را بنا به درخواست مشتری و تعهد او مبنی بر انجام اجاره به شرط تملیک، خریداری و به‌صورت اجاره به شرط تملیک به وی واگذارند.

ماده ١٤. مؤسسه‌های اعتباری می‌توانند به‌منظور پدیدآوردن تسهیلات لازم برای گسترش بخش‌های صنعت و معدن، مسکن، خدمات و کشاورزی، خدمات مورد نیاز را

بنا به درخواست متقاضیان و تعهد آنان مبنی بر انجام جعاله، از راه قرارداد جعالـه دریافـت کرده و به‌صورت جعاله اقساطی به آنان واگذارند.

ماده ۱۵. مؤسسه‌های اعتباری می‌توانند به‌منظور پدیدآوردن تسهیلات لازم جهت تـأمین نقدینگی مورد نیاز بخش‌های صنعت و معدن، مـسکن، کـشاورزی و خـدمات، قـسمتی از تولیدهای این واحدها را که سهل‌البیع است بنا به درخواست آن‌ها پیش‌خرید (سلف) کنند.

ماده ۱۶. مؤسسه‌های اعتباری می‌توانند به‌منظـور پدیـدآوردن تـسهیلات لازم جهـت تأمین نقدینگی مورد نیاز بخش‌های صـنعت و معـدن، مـسکن، کـشاورزی و خـدمات، اسناد دیون مدت‌دار آن‌ها را بعد از احـراز واقعـی‌بـودن و بنـا بـه درخواسـت مـشتری خریداری (تنزیل) کنند.

ماده ۱۷. مؤسسه‌های اعتباری می‌تواننـد بـه‌منظـور پدیـدآوردن تـسهیلات لازم جهـت گسترش بخش‌های صنعت و معدن، مسکن، کشاورزی و خدمات، اجرای طرح‌ها و ساخت کالاهای مورد نیاز متقاضیان را بنا به درخواست آنان، براساس قرارداد استصناع متعهد شده، از راه قرارداد استصناع دیگری به تولیدکنندگان، سفارش ساخت دهند.

ماده ۱۸. در مواردی که نمی‌توان از عقدهای معین استفاده کرد، مؤسـسه‌هـای اعتبـاری می‌توانند به‌منظور گسترش بخش‌های صنعت و معدن، مسکن، کشاورزی و خدمات، کالاها و خدمات مورد نیاز مصرف‌کنندگان و بنگاه‌های اقتصادی را بنا بـه درخواسـت مـشتری و تعهدش مبنی بر انجام قرارداد صلح، از راه قرارداد صلح تهیه کرده، به‌صورت صلح اقساطی به مشتریان واگذارند.

ماده ۱۹. مؤسسه‌های اعتباری مـی‌تواننـد، بـه‌منظـور پدیـدآوردن تـسهیلات لازم بـرای گسترش فعالیت بخش‌های صـنعت و معـدن، مـسکن، کـشاورزی و خـدمات، قـسمتی از سرمایه مورد نیاز این بخش‌ها را به‌صورت مشارکت تأمین کنند.

ماده ۲۰. مؤسسه‌های اعتباری می‌توانند به‌منظور پدیدآوردن تسهیلات لازم جهت گـسترش امور بازرگانی، منابع مالی لازم را براساس قرارداد مضاربه در اختیار متقاضیان قرار دهند.

ماده ۲۱. مؤسسه‌های اعتباری می‌توانند به‌منظور گسترش فعالیت‌های بخش کـشاورزی، اراضی مزروعی یا باغ‌ها را که در اختیـار و تـصرف خـود دارنـد، بـه قـرارداد مزارعـه یـا مساقات، در اختیار متقاضیان بگذارند.

ماده ۲۲. مؤسسه‌های اعتباری می‌توانند با رعایت قانون‌ها و مقررات مربوطه، در امور زیربنایی و طرح‌های عمرانی و تولیدی به‌طور مستقیم به سرمایه‌گذاری اقدام کنند.

ماده ۲۳. مؤسسه‌های اعتباری موظفند درباره استفاده‌کنندگان از تسهیلات که زودتر از سررسید، بدهی خود را می‌پردازند، متناسب با مبلغ و مدت، بدهی آنان را تخفیف دهند.

ماده ٢٤. مؤسسه‌های اعتباری می‌توانند درباره استفاده‌کنندگان تسهیلات که به‌صورت منظم و در سررسیدهای مقرر به تعهدهای خود عمل می‌کنند، جایزه خوش‌حسابی بپردازد.

ماده ۲۵. مؤسسه‌های اعتباری می‌توانند ضمن قرارداد تسهیلات، به‌صورت شرط ضمن عقد، گیرندهٔ تسهیلات را متعهد کنند، در صورت نقض عهد و تخلف از پرداخت به موقع، متناسب با مبلغ و مدت تخلف، وجه التزام (جریمه) بپردازد.

تبصره: استفاده‌کنندگان تسهیلات که به‌علت اعسار و ورشکستگی ناتوان از پرداخت بدهی شوند در صورت احراز ورشکستگی و اعسار، مشمول قانون اعسار و ورشکستگی خواهند بود.

ماده ٢٦. تمام تسهیلات اعطایی مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی، باید در چارچوب سیاست‌های اقتصادی دولت که از سوی بانک مرکزی ابلاغ می‌شود، باشد.

ماده ۲۷. تمام قراردادهایی که در اجرای این قانون مبادله می‌شود بنابه قراردادی که بین طرفین منعقد می‌شود در حکم اسناد رسمی بوده و در صورتی‌که طرفین در مفاد آن اختلافی نداشته باشند لازم‌الاجراء بوده و تابع مفاد آیین‌نامه اجرایی اسناد رسمی است.

تبصره ۱. آن‌دسته از معامله‌های مربوط به اموال غیرمنقول و اموال منقول که طبق قانون‌ها و مقررات موضوعه باید در دفترهای اسناد رسمی انجام شوند کماکان طبق تشریفات مربوط انجام خواهد شد.

تبصره ۲. چنان‌که در هر یک از موردهای اعطای تسهیلات بیش از یک قرارداد بین مؤسسه اعتباری با مشتریان خود در دفتر اسناد رسمی تنظیم شود، حقوق متعلق اعم از هر نوع عوارض حق‌الثبت و مانند آن، درباره سند اول محاسبه و دریافت خواهد شد و درباره قرارداد بعدی تعلق حقوق پیش‌گفته، منوط به افزایش رقم مندرج در قراردادهای بعدی نسبت به رقم پیش‌گفته در قرارداد پیشین آن است. در این‌صورت حقوق متعلق اعم از هر نوع عوارض، حق‌الثبت و نظایر آن به استثنای حق‌التحریر باید به نسبت

مابه‌التفاوت دو رقم پیش‌گفته محاسبه و دریافت شود. ملاک تشخیص ارتباط قراردادها اعلام مؤسسه اعتباری ذیربط است.

تبصره ۳. در مواردی که وسیله‌های نقلیه موتوری (ساخت کارخانه‌های داخلی یا وارداتی) به واسطه مؤسسه‌های اعتباری از راه اعطای تسهیلات به اشخاص منتقل می‌شود، مؤسسه اعتباری انتقال‌دهنده از لحاظ مقررات مالیات نقل و انتقال در حکم انتقال‌دهنده دست اول تلقی خواهد شد.

فصل چهارم: بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران و سیاست پولی

ماده ۲۸. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران در جهت عمل به قانون عملیات بانکی بدون ربا و آیین‌نامه‌های مربوط که به تصویب هیأت وزیران می‌رسد بر عملیات کلیه مؤسسه‌های اعتباری اعم از بانک‌های تجاری، تخصّصی، دولتی، غیردولتی، مؤسسه‌های مالی اعتباری، تعاونی‌های اعتبار، شرکت‌های لیزینگ، صندوق‌های قرض‌الحسنه و دیگر مؤسسه‌های اعتباری مشمول این قانون، نظارت می‌کند.

ماده ۲۹. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران در حسن اجرای سیاست‌های پولی و اعتباری کشور می‌تواند با استفاده از ابزارهای ذیل، طبق آیین‌نامه‌ای که به تصویب هیأت وزیران می‌رسد، امور پولی و بانکی را تنظیم کند.

۱. تعیین نرخ سپرده قانونی مؤسسه‌های اعتباری نزد بانک مرکزی؛

۲. تعیین نرخ تنزیل مجدد اسناد مالی واقعی تنزیل شده به‌وسیله مؤسسه‌های اعتباری نزد بانک مرکزی؛

۳. عملیات بازار باز از راه معامله‌های اوراق بهادار بدون ربا؛

٤. تعیین حداقل یا حداکثر نرخ و سهم سود سپرده‌های سرمایه‌گذاری؛

۵. تعیین حداقل یا حداکثر نرخ سود تسهیلات اعطایی در عقدهای مبادله‌ای مانند فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله، سلف، خرید دَین، استصناع و صلح؛

٦. تعیین حداقل یا حداکثر سهم سود تسهیلات اعطایی در عقدهای مشارکتی مانند مشارکت، مضاربه، مزارعه و مساقات؛

۷. تعیین حداقل یا حداکثر نرخ کارمزد تسهیلات قرض‌الحسنه مشروط بر این‌که بیش از هزینه عملیات نباشد؛

۸. تعیین حداقل یا حداکثر نرخ حق‌الوکاله در به‌کارگیری سپرده‌های سرمایه‌گذاری؛
۹. تعیین نوع، میزان، حداقل و حداکثر امتیازات و جایزه‌های اعطایی به سپرده‌ها و تعیین ضوابط تبلیغات برای بانک‌ها (موضوع ماده ۹)؛
۱۰. تعیین حداقل و حداکثر کارمزد انواع خدمات بانکی؛
۱۱. تعیین حداقل و حداکثر میزان قرض‌الحسنه، فروش اقساطی، اجاره به شرط تملیک، جعاله، سلف، خرید دین، استصناع، صلح، مشارکت، مضاربه، مزارعه، مساقات و سرمایه‌گذاری مستقیم، برای مؤسسه‌های اعتباری؛
۱۲. تعیین میزان کل تسهیلات اعطایی و حداقل و حداکثر سهم هر یک از بخش‌های اقتصادی و نیز تعیین حداکثر تسهیلات اعطایی به هر مشتری.

تبصره: تعیین نرخ‌ها، سهم‌ها، حداقل و حداکثرهای مطرح در بندهای این ماده، درباره انواع سپرده‌ها، تسهیلات، خدمات برای انواع مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی می‌تواند متفاوت باشد.

ماده ۳۰. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران با همه مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی و شرکت‌های دولتی که سهام آن‌ها صد در صد متعلق به دولت نیست، فقط می‌تواند براساس عملیات مجاز در این قانون عمل کند.

مادهٔ ۳۱. بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران موظف است با تشکیل کمیته فقهی، متشکل از چهار نفر فقیه آشنای به مسائل بانکی، یک حقوقدان، یک اقتصاددان و دو نفر کارشناس عالی بانکداری، بر انطباق عملیات همه مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی با موازین شرعی اهتمام ورزد و متناسب با نیازهای نوپیدای اقتصادی زمینه را برای رشد و توسعه بانکداری بدون ربا فراهم کند.

فصل پنجم: متفرقه

ماده ۳۲. هر یک از بانک‌ها، مؤسسه‌های مالی اعتباری، تعاونی‌های اعتبار، شرکت‌های لیزینگ، صندوق‌های قرض‌الحسنه و دیگر مؤسسه‌های اعتباری در چارچوب قانون عملیات بانکی بدون ربا با رعایت سیاست‌های ابلاغ‌شده از سوی بانک مرکزی، الگویی متناسب با هدف‌ها و ماهیت خود طراحی کرده و از انواع سپرده‌ها و روش‌های تخصیص منابع پیش‌گفته در این قانون انتخاب، بعد از موافقت بانک مرکزی به اجرا می‌گذارند.

ماده ۳۳. مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی می‌توانند با اجازه بانک مرکزی در برابر دریافت کارمزد، انواع خدمات بانکی غیرربوی ارائه کنند.

ماده ٣٤. کلیه مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی، مجاز بـه انجـام عملیـات بـانکی ربوی با یکدیگر نیستند و می‌توانند با اجـازه بانـک مرکـزی بـه انجـام عملیـات بـانکی در چارچوب قانون عملیات بانکی بدون ربا، با یکدیگر بپردازند.

ماده ۳۵. مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی مـی‌تواننـد بـا اجـازه بانـک مرکـزی، بـا مؤسسه‌های دولتی و وابسته به دولت و شرکت‌های دولتی به عملیات مجاز بانکی اقدام کنند.

ماده ٣٦. مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی می‌توانند با رعایت سیاست‌های دولـت و ضوابط بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران از راه عقدهای شرعی با مؤسسه‌های اعتبـاری بانکی و غیربانکی دیگر کشورها به‌ویژه بانک‌های بدون ربا روابط مالی داشته باشند.

ماده ۳۷. وجوه دریافتی تحت عنوان کارمزد و حق‌الوکاله جزو درآمدهای مؤسـسه‌هـای اعتباری بوده و جزو درآمدهای قابل تقسیم بین سپرده‌گذاران نیست.

ماده ۳۸. معافیت از سود بازرگانی و یا معافیت‌های اعطایی طبق قانون به کارخانـه‌هـا و مؤسسه‌های تولیدی به مؤسسه‌های اعتبـاری کـه از لحـاظ فعالیـت اقتـصادی یـا مالکیـت جانشین کارخانه‌ها و یا مؤسسه‌های تولیدی می‌شوند نیز تعلق می‌گیرد.

ماده ۳۹. واحدهایی که مؤسسه‌های اعتباری بانکی و غیربانکی در آن‌هـا مـشارکت و یا سرمایه‌گذاری کرده باشند، تابع قانون تجارت خواهند بود، مگر این‌که مشمول قـانون دیگری باشند.

ماده ٤٠. روش‌های تجهیز و تخصیص منابع که در فصل دوم و سوم قانون آمـده اسـت از باب ذکر مصداق‌های قراردادهای شرعی است، مؤسسه‌های اعتباری بـانکی و غیربـانکی می‌توانند با انجام مطالعه‌های لازم، قراردادهای شرعی دیگـری پیـشنهاد کـرده بـا موافقـت کمیته فقهی بانک مرکزی در معامله‌های خود به‌کار گیرند.

ماده ٤١. پس از تصویب این قانون، تمام قوانین و مقررات مغایر لغو می‌شود.

ماده ٤٢. وزارت امور اقتصادی و دارایی موظف است آیین‌نامه اجرایی این قـانون را بـا پیشنهاد بانک مرکزی جمهوری اسلامی ایران تهیه، و پس از تصویب هیأت دولت که تهیـه و تصویب آن نباید بیش از ... ماه طول بکشد به مرحله اجرا بگذارد.

منابع و مآخذ

۱. توتونچیان، ایرج، *پول و بانکداری اسلامی و مقایسه آن با نظام سرمایه‌داری*، بی‌جا، بی‌نا، ۱۳۷۹ش.

۲. حسینی‌سیستانی، سیدعلی، *استفتائات*، از سایت اینترنتی:
http://www.sistani.org/local.php?modules=nav&nid=5#alpha

۳. ــــــــــ ، *توضیح‌المسائل*، تهران، مرکز فرهنگی انتشاراتی منیر، ۱٤۱۸ق.

٤. رجایی، سیدمحمدکاظم، *ربا در نظریه و عمل*، قم، مؤسسه آموزشی و پژوهشی امام خمینی، ۱۳۸٦ش.

۵. صافی‌گلپایگانی، لطف‌الله، *جامع‌الاحکام*، قم، انتشارات حضرت معصومه، ۱٤۱۸ق.

٦. ضیائی، منوچهر، *مجموعه قوانین پولی و بانکی*، تهران، پژوهشکده پولی و بانکی، ۱۳۷۲ش.

۷. ماجدی، علی و گلریز، حسن، *پول و بانک از نظریه تا سیاستگزاری*، تهران، مؤسسه عالی بانکداری، ۱۳٦۷ش.

۸. موسوی، سیدباقر، «خرید و فروش دین (تنزیل)»، فصلنامهٔ تخصّصی اقتصاد اسلامی، ش۷، پاییز ۱۳۸۱ش.

۹. موسویان، سیدعباس و فراهانی‌فرد، سعید، «اوراق بهادار اجاره»، فصلنامهٔ تخصّصی اقتصاد اسلامی، ش ۲٤، پاییز ۱۳۸۵ش.

۱۰. ــــــــــ (الف)، «الگوی جدید بانکداری بدون ربا»، فصلنامهٔ تخصّصی اقتصاد اسلامی، ش۲۳، پاییز ۱۳۸۵ش.

۱۱. ــــــــــ (ب)، «بانکداری بدون ربا از نگاه شهید صدر»، فصلنامهٔ تخصّصی اقتصاد اسلامی، ش۲۱، بهار ۱۳۸۵ش.

۱۲. ـــــــــــ (ج)، «بررسی راهکارهای حل مشکل تأخیر تأدیه در بانکداری بـدون ربا»، فصلنامهٔ تخصّصی فقه و حقوق، ش ۸ ، بهار ۱۳۸۵ش.
۱۳. ـــــــــــ ، «تبیین فقهی بانکداری بـدون ربـا (مـدل ایـران و اردن)»، فـصلنامهٔ تخصّصی فقه و حقوق، ش ٤، پاییز۱۳۸۳ش.
۱٤. ـــــــــــ ، «جریمه و خسارت تأخیر تأدیه در ایران»، فصلنامهٔ تخصّصی فقـه و حقوق، ش٤، بهار ۱۳۸٤ش.
۱۵. ـــــــــــ ، *«ربا در قرض هـای تولیـدی و تجـاری»*، فـصلنامهٔ تخصّـصی اقتـصاد اسلامی، ش ۱۸، بهار ۱۳۸٤ش.
۱٦. موسوی‌خمینی، سیدروح‌الله، *استفتائات جدید*، قم، دفتر نشر اسلامی، ۱۳۷۲ق.
۱۷. ـــــــــــ ، *تحریر الوسیله*، قم، دفتر نشر اسلامی، ۱۳۸۳ش.
۱۸. میرجلیلی، سیدحسین، *گروه بانک توسعه اسلامی*، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۸٤ش.
۱۹. نظرپور، محمدنقی، «اوراق بهادار استصناع»، فصلنامهٔ تخصّصی اقتـصاد اسـلامی، ش۲۰، زمستان ۱۳۸٤ش.
۲۰. ـــــــــــ ، «عملیات بازار باز از راه اوراق استصناع»، فصلنامهٔ تخصّصی اقتـصاد اسلامی، ش۲۲، تابستان ۱۳۸۵ش.
۲۱. هدایتی، سیدعلی‌اصغر و همکاران، *عملیات بانکی داخلی-۲*، تهران، مؤسـسه عـالی بانکداری ایران، ۱۳۸۱ش.